مطالعات محیطی هفت حصار شماره بیست و یکم/ سال ششم/ پاییز ۱۳۹۶
صفحات ۷۰-۵۷

ترسیم ساختار دینی مفهوم مکان در واحد همسایگی با تکیه بر آیات قرآن کریم

بهزاد وثیق*

تاریخ دریافت مقاله: ۹۶/۵/۱۲
تاریخ پذیرش مقاله: ۹۶/۶/۳۱

چکیده

مکان‌یابی فرآیند نظام‌مند و مستقل ارزیابی مبتنی بر واقعیت انتخاب مطلوب‌ترین مکان است. این فرایند به‌عنوان یک فرایند تصمیم‌گیری همه جانبه، مستلزم در نظر گرفتن الگو و رعایت اصول و مراحل پیوسته‌ای می‌باشد. جهت بررسی مکان‌یابی در اسلام به مفهوم مکان در اسلام و مکان‌شناسی قرآن، می‌پردازیم. پس از آن مکان‌یابی به عنوان ابزاری که به وسیله آن ساخت خانه را می‌توان بهینه نمود، تبیین می‌شود. ماهیت تحقیق، استقرایی و براساس روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر اسناد معتبر، قرآن و تفاسیر و بررسی‌های میدانی خانه مناطق گرم و خشک ایران؛ به عنوان زمینه آزمون، سامان می‌یابد. واحد همسایگی به عنوان زمینه صحت سنجی و دو گروه اساتید معماری و نیز اندیشمندان حوزه علوم قرآنی به عنوان گروه نظرسنجی به روش دلفی انتخاب گردید و نتایج اولیه تحقیق به این افراد ارائه گردید. پس از جمع آوری داده ها و دسته بندی آنها ارزش دهی و اولویت گذاری انجام پذیرفت. بر مبنای اولویت ها بدست آمده، خانه عرب ها، نمونه خانه بافت سنتی ایران، بررسی گردید. نگارنده بر این عقیده‌است که سه عامل، وحدت واحد همسایگی، هدفمندی در ساخت و طراحی و کارکردهای خانه و نیز بکارگیری اصول محرمیت و امنیت درونی و بیرونی در خانه و بافت همسایگی، عوامل موثر بر مکان یابی خانه در واحد همسایگی هستند.

واژگان کلیدی

مکان، واحد همسایگی، خانه، آیات قرآن.

* استادیار و عضو هیات علمی گروه معماری دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول، دزفول، ایران. behzad_vasiq@yahoo.com

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22225602.1396.6.21.7.4]

مقدمه

برنامه‌ریزی معماری، شامل سیاست‌گذاری‌های طراحی است. برنامه فیزیکی، جانمایی و مکان‌یابی، عناصر اولیه برنامه‌ریزی قلمداد می‌شوند. مکان‌یابی امروز در شهرهای ایران، وضعیت نامناسبی را نشان می‌دهند. به این معنا که فضاسازی امروزین، محدوده‌هایی کالبدی را به وجود آورده که با توصیه‌های اسلام، تناسب ندارد. این عدم انطباق می‌تواند دلایل متعددی داشته باشد، مقاله حاضر، در پی درک این نسبت با مبانی نظری مکان‌یابی خانه در بینش اسلامی است. مسئله اصلی اینست که چگونه اندیشه‌ای جامع اسلام، می‌تواند گفتمانی در زمینه مکان‌یابی فضاهای خانه، پیاده نماید. در این مقاله، حدس می‌زنیم که مکان‌یابی خانه، ریشه‌های خود را در متن اصلی اسلام پیدا می‌کند و با رجوع دوباره به آن، اصولی یافته می‌شود که با اتکا به آن، معماری فضاهای خانه را بازنویسی نمود.

روش تحقیق در این مقاله، براساس متن قرآن، نتایج معینی را بالاخص در آیات مشابه نمی‌توان با قطعیت بیان نمود. لذا ماهیت تحقیق، استقرایی است. تحقیق براساس روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر اسناد مختلف مرتبط با مسئله خانه در زمینه متون اسلامی، قرآن و تفاسیر و نیز بررسی‌های میدانی با تمرکز بر مکان‌یابی خانه مناطق گرم و خشک ایران؛ به عنوان زمینه آزمون، سامان می‌یابد. در بخش مطالعات نظری این تحقیق از کتاب‌ها و نوشتارهای فارسی و لاتین، پایان‌نامه‌های مرتبط و بررسی نمونه‌های موجود معماری مناطق گرم و خشک ایران؛ بهره گرفته شده است. لذا، آزمون تحقیق براساس روش دلفی، انجام می‌پذیرد. لذا نتایج تئوری به صورت پرسش‌نامه، به اساتید حوزه علوم قرآنی و اساتید دانشگاهی حوزه بینامتنیت قرآن و معماری ارائه می‌گردد و با امتیازدهی و صحت‌سنجی جواب‌ها، آزمون انجام می‌پذیرد.

اهداف تحقیق شامل؛ دست‌یابی به اصول و معیارهای شناختی مکان و سکونت از منظر قرآن کریم و بررسی معیارهای مکان‌یابی قرآنی خانه در حوزه جغرافیایی منطقه گرم و خشک ایران است.

۲- تبیین معماری اسلامی از منظر قرآن کریم

حضور آموزه‌های دینی در زیست بشر، باعث شده تا وی از جهان تلقی ویژه‌ای داشته باشد. بر اساس این نگرش، ارزش‌های زیباشناختی و هنری را تعریف می‌شود. معماری و ساخت خانه، زمینه‌ای جهت خلق و بیان باورهای دینی انسان بوده و وسیله و معیاری جهت بررسی نحوه دخالت جمعیت‌های انسانی در مفهوم مکان است (Butterfield, 2004: p20). ادیان همانگونه که آرمان‌ها، ارزش‌ها و اندیشه‌های متفاوت را به همراه می‌آورند، معماری‌های خاص خود را می‌آفرینند. لذا اگر کالبدی از سوی قائلین به اندیشه، پذیرفته شد، گمان برده می‌شود که مکان جغرافیایی و یا آن بنا و فضا، نقطه و محل نزول مفاهیم قدسی مورد پذیرش آن ایده شده است.

معماری اسلامی نوعی از معماری هم‌پیوند با آموزه‌های اسلامی است که تلاش می‌نماید عالم صغیره‌ای را که انعکاس عالم کبیره است، بیان نماید (Bohumil Procházka, 1988: p25). این تعریف نشان می‌دهد، معماری یکی از ابزارهای بیان اسلام است[۲]. لذا، مقصد معماری اسلامی، انعکاس مکانی عالم کبیره در عالم صغیره است. در فرازی دیگر، قرآن معنا و کالبد اشیاء را مرتبط و پیوسته می‌داند. سیمای ظاهری و کالبدی انسان (اشیاء و ساخته‌های اندیشه‌ورزانه وی)، بیانگر هویت صاحب آن سیما و کالبد است (اعراف، آیه ۴۶ و نیز رحمن، آیه ۴۱).

۲-۱-تبیین مفهوم خانه از منظر قرآن کریم

اسلام در ابتدا دینی است که در محیطی حاصل از تقابل زیستی بین صحرا و شهر شکل گرفت و همین امر زایش آن را با تاریخی از شهرنشینی گره زده است (Benet, 1963: pp215-16). آیات قرآن حال و هوایی شهری، در مقابل تعدد قبایل صحراگرد زمان بعثت، دارد و بسیاری از قوانین قرآنی، مربوط به حضور سکونت است و بازگشت به زندگی صحرانشینی، گونه‌ای از هم‌گسیختگی اتحاد جامعه مسلمین (امت)؛ به‌حساب می‌آید. بنابراین، مدنیت و سکونت در اسلام، دو مفهوم هم‌نشینند.

خانه در اسلام مفهومی گسترده‌تر از یک بنای معمارانه است و تعریف آن بسیار پیش‌تر از ساخت اولین خانه کالبدی را در بر می‌گیرد. به عنوان مثال؛ امت اسلامی و جامعه انسانی، به این اعتبار که مسلمین در لوای آن شناخته شده و هویتی مستقل می‌یابند، خانه مسلمین قلمداد می‌شود. هر مجموعه مکانی، که هویت و وجه تمایز مسلمین در برابر غیر باشد، خانه و مامن وی است[۳]. لذا خانه در اسلام دارای مفهومی است که لزوما خانه معمارانه تعریف و تبیین کالبدی آن معنا نیست. نزول معنا در مکان و ارتقاء مفهومی جغرافیا، ممکن است و ماده قابلیت قدسی شدن را دارد.

یکی دیگر از اشارات قرآن به خانه، بنا و مفهوم کعبه و مکان روانی حج است. متن قرآن، کعبه را اولین خانه ساخته شده و پیش‌گونه معماری انسان می‌داند. خانه قوم یهود در سرزمین مصر، نیز یکی از منابع ویژه قرآنی جهت شناسایی خانه در قرآن است. خداوند در

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.23225602.1396.6.21.7.4]

نقش یک برنامه‌ریز دستوراتی را به موسی وحی کرده و مجموعه شبیه به محله را تبیین می‌نماید. قرآن از خانه‌ها و معماری‌های متعدد دیگری نیز نام می‌برد. خانه اقوام و ملل مورد عذاب و خانه حیوانات و بسیاری نمونه‌های دیگر نشان از ابعاد گسترده مفهوم خانه در قرآن است. جهت دسته‌بندی آیات مزبور، از روش درون‌نگری–برون‌نگری، استفاده می‌شود. از این طریق، مفاهیم را در طرف نامحدود زمانی بررسی نموده و تفسیر را در برداشت برداشت ها دخیل می‌نماییم.

جدول شماره ۲ نشان می‌دهد، خانه مفهومی کلی‌تر از یک بنا و یا مجموعه‌ای شهری است. اسلام هر مفهومی را که بتواند در آن معنایی را جاری کرد و یا محلی برای اجراء مناسک و معانی الهی باشد، خانه می‌داند. کالبد خانه متناسب با میزان شارش معنا، رشد می‌کند و معیار آن خانه ازلی بیان شده در کلام الهی است. چرایی برنامه‌ریزی ساخت خانه در آیات فوق، بر حسب اولویت، عبارت است از: ۱– ایجاد مکانی جهت نزول معانی الهی ۲– ایجاد مکانی مستقل از سایرین با حفظ پیوند با جهان

۳- مکان‌یابی خانه در اسلام بر اساس آیات قرآن

پس از این مقدمه مکان و مکان‌یابی را در ایات قرآن مورد بررسی قرار می‌دهیم. ابتدا بررسی می‌کنیم که مفاهیم مکان در نگرش اسلام چیست و سپس بیان می‌نماییم که این مفاهیم مکانی، چگونه مکان‌یابی می‌گردند. ابتدا لازم است، تلقی از مفهوم مکان‌یابی، ارائه نماییم.

در آیه ۷۴ سوره اعراف، زمین‌های هموار جهت ساخت ابنیه، مکان‌گزینی مناسب، مصالح و سازه مناسب، را به عنوان نعمت یاد می‌کند. این آیه روندی را در برنامه‌ریزی مکان‌یابی و نحوه ساخت اراده کرده است. آیه ۸۷ سوره یونس، توصیه می‌کند تا محله‌ای مخصوص مسلمین، به صورت خانه‌های روبروی هم تهیه شود و این طراحی در مجموعه شهری و یا تک بنا به صورتی باشد که بتوان در آن عبادت را برپا داشت. آیه ۶۸ سوره نحل نیز حاوی روند برنامه‌ریزی است که خدا به زنبورعسل الهام کرده است. و نیز در آیات ۱۲۵ سوره بقره و ۲۶ سوره حج، دستورات مختلفی درباره انتخاب محل عبادت، طهارت ظاهری و باطنی مکان، فراهم آوردن کلیه ملزومات محل جمع شدن مردم، محلی جهت اعتکاف، طواف و نماز با تمامی نیازهای فضا، فراهم آورد. این دستورات برنامه‌ای جهت آماده‌سازی فضایی است (جدول شماره ۱).

جدول شماره ۱– آیات قرآن درباره برنامه ریزی مکان یابی، ماخذ : (نگارنده)

نشانی	موضوع	تشریح
آیه ۷۴ سوره اعراف	استفاده از زمین	بهینگی مکان
آیه ۸۷ سوره یونس	واحد همسایگی	مکان یابی مجموعه شهری
آیه ۶۸ سوره نحل	زیست–معماری	مفهوم پایداری مکان
آیات ۱۲۵ بقره و ۲۶ حج	آماده سازی	انتخاب مکان کارکردی

جدول شماره ۲– معنا خانه در آیات قرآن، ماخذ: (نگارنده)

زمینه	بحث		شاخص معماری اسلامی در مبحث خانه	
			الزامات و کاربرد ساختی	توصیه‌ها وکاربرد زیرساختی
قیاسی– برون‌نگری[۴]	محتوا– کالبد	وحدت ماده معنا	۱– خانه روش ساخت نو و فضای گذشته دارد ۲– فرم در خانه اسلامی پشتیبان کارکرد است	در پژوهش معنای خانه پارادایم های تاریخ و روش شناسی خانه دخیل است
	متناظر	خانه ظرف زندگی است		
	پارادایم بیرونی	پیشینه شناسی: خانه عتیق[۵](حج، ۲۹)		
		پیشینه شناسی: ازلیت خانه (آل‌عمران،۹۶)		
استقرایی– درون‌نگری	تکوین معماری	جامعه شناسی: امت و واحد همسایگی	محله اسلامی کالبد تجمیع نیروی روانی و جمعیتی مسلمین پیوند کارکرد با سه جنبه؛ ذهنی–روانی، فیزیکی–مادی، روحانی	زایش معماری / نامیرایی معماری / ثبات معماری الگوی ساخت نو از مفهوم کهن خانه جهت آسایش مادی و روانی ساخته شود
		جامعه شناسی: تناسب کارکرد با کاربر	خانه براساس سه رکن خانواده، شرع و متغیر محیط طراحی شود.	۱– توجه به وضعیت و نیازهای روحی و مادی مسلمین ۲– ضرورت زیبایی و کارکرد یک بنا در راستای نیازها و مقدورات استفاده‌کنندگان
		هویت تمدنی		

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22225602.1396.6.21.7.4]

۳-۱-مفهوم مکان در اسلام

۳-۱-۱- کرونولوژی[۶] مکان بعثت و هجرت:

جغرافیای رشد اسلام، در شهرهای مکه و مدینه است. پیامبر اسلام در کوهی به نام نور به رسالت می‌رسد[۷] و رشد اسلام با مفهوم هجرت به معنای ترک مکان نامناسب به مکان مناسب، پیوسته است[۸]. لذا، مکان در رشد اسلام، عموما دارای مفاهیم و ریشه‌های عمیق جهان‌بینی هستند و از صرف یک لوکیشن "بودن" خارج شده و جایی برای "شدن" است.

۳-۱-۲- انباشتگی مفهومی مکان:

خدا مکانی ذهنی است که همه چیز در آن جای می‌گیرد، اما خود در چیزی جای نمی‌گیرد و به عبارتی دیگر، خداوند با زمان و مکان و حرکت و انتقال و سکون وصف نمی‌شود، بلکه ایجادکننده موارد مذکور است. (کلینی، ۱۳۶۵، ص ۸۹، روایت علوی). این موضوع یکی از اصول مکان‌شناسی اسلام است، که هدف غائی مکان را دربرداشتن "جا" از انباشتگی مفهوم، می‌داند و این انباشتگی متکثر نیست. لذا انباشتگی معنای مکانی در تناظر با صفات خدا، اشاره به یک مفهوم و یک معنا دارد و خروج از این معیار، وحدانیت مکان را از بین می‌برد. لذا، مکان در اسلام، مفهومی مابین فضای دلوزی–فکویی و مکان ذهنی است (Foucault, 1998. PP 175–185 & Deleuze 1999 .PP 3–20). پس مکان مطلوب اسلام جایی است که هم مفهوم فلسفی مکان را داشته و هم مفهوم فلسفی فضا را بیان می‌کند.

خانه خدا فضایی است که دنیای فردی و تمرکز فرد از دست نمی‌رود و خود را متعلق به جمعیت بزرگ‌تری از امت می‌بینند. حرکت از فردیت و جمعیت در این جای بخصوص، بدون تغییر شکل کالبدی در مکان بوجود می‌آید. این مطلب نشان می‌دهد که مکان از نظر اسلام با فعالیت‌ها و شبکه اجتماعیات آن شناخته می‌شود.

۳-۱-۳- جغرافیای حافظه و مکان در اسلام:

حج مفهومی خاص از مکان را پیش‌روی قرار می‌دهد. مکان بودن کعبه با فعالیت مفهوم می‌یابد و آرزوی مسلمان برای این بنا در فعالیت دینی وی و عبادت قابل درک است. با این شرایط یک بنا به مقامی می‌رسد که می‌تواند محل، عامل و بهانه‌ای برای هدایت شود. شبکه ذهنی که خانه خدا بوجود می‌آورد، مجموعه‌ای از خواسته‌ها و نیازهای مشترک مسلمین از هر رنگ و جایی است. در آیات ۸ و ۹ سوره حشر خداوند اشاراتی به مکانی فراتر از محله صرف به نام دیار می‌نماید. دیار در اینجا بیش از مکان جغرافیایی به مکان معنوی دلالت دارد. مباحثی چون جغرافیای حافظه و خاطره جمعی را به معنای خاطره نتیجه شده از تجربه دینی و کردار مذهبی می‌توان ترجمه نمود. جغرافیای حافظه و مکان ذهنی افراد در کالبد کعبه و عمیق‌تر از آن در مبانی حج و اسلام گرد می‌آید. مکان اسلامی ریشه‌های خود را در دین و اندیشه، بازیافته و نشان می‌دهد.

۳-۱-۴- فاصله گذاری مکانی:

مکان شریف یا مکان برتر دارای ساحتی از پاکی و امنیت است به گونه‌ای که ورود غیرمسلمان به آن غیرمجاز است اما ورود همه مسلمانان به آن محلی از اشکال ندارد (طوسی, ج ۱، ص۵۱۸). این مطلب نشان می‌دهد؛ پاکی نه تنها در دایره زیست، بلکه در حیطه نگرش به جهان و سلسله مراتب هستی نیز دیده شده است. لذا ورود صاحب اندیشه غیرمطهر به مکان مطهر جایز نیست. ارتقاء مکان از یک جا به فضای قدسی از این طریق قابل تفهیم است.

مفهوم دیگر شان مکان و شان انسان است. تا زمانی که انسان به درک والاتری از هستی و سلسله مراتب حیات، دست نیابد به درک مکان بالاتر نمی‌رسد. لذا مکان و اندیشه انسانی نیز در اسلام پیوند محکمی دارند. سلسله مراتب معنایی و درک، در بینش اسلامی، متناظر با طریقت و رسیدن به حقیقت مکانی است. سلسله مراتب ورود و شرفیابی به فضای قدس، مدارجی است که احقاق آن ابتدا در بینش فرد و فهم الاهیات فضا، بوجود می‌آید.

مفهوم سومی که از گزاره فوق برداشت می‌شود، خط‌کشی و دایره امنی است که مکان الهی را از مکان غیر الهی که کفار در آن حضور دارند، جدا می‌سازد[۹]. یکی از معانی حریم در مکان اسلامی، حریم معنایی است. این حریم در خانه کعبه و نیز مساجد با روش‌های مختلف تامین شده است (ابراهیم، آیه ۳۷)[۱۰]. لذا مکان در اسلام دارای ویژگی‌های مکان رفتاری است.

۳-۱-۵- تجربه مکانی و مفهوم مکان در اجتماع مسلمین:

مکان برتر نه تنها نمونه و الگوی اماکن دیگر و معیار مکان الهی و غیرالهی است، بلکه الگو و هدف مسلمین نیز هست. به عبارتی مکان برتر، هم مسلمان و هم جغرافیای وی را تحت تاثیر قرار می‌دهد. در آیاتی مانند آیه ۳۷ سوره ابراهیم خداوند به دعایی از حضرت

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.23225602.1396.6.21.7.4]

ابراهیم اشاره دارد که مکان را با تعبیر وادی[11] بیان می‌نماید. وادی در اینجا، محیط پیرامون کعبه است. همپیوندی وادی و خانه خدا نشان تاثیر و نقش محیط پیرامونی فضای مورد مطالعه است. لذا وادی می‌تواند همزمان، دو معنی مکان مسکونی و جغرافیای زمینه ساخت سکونت‌گاه؛ داشته باشد.

از این رو، مکان دارای سطوحی از معانی متفاوت و تجربه‌های ناب، از مکانی برتر از اندیشه انسان است و مجموعه این تجربه‌ها مکان را تعریف می‌کند. دوسرتو در نوشتارهای خویش مکان و انسان را دارای دو معنای ناشناخته برای هم متصور می‌شود که معنای میانجی را تنها می‌توان تجربه کرد و سازنده آن دیدگاه مسلمان از مکان است. به عبارتی مکان‌ها خود را از جاهایی که فرض می‌شد باید آنها را تعریف کنند، جدا می‌سازند و به عنوان نقاط برخورد فراواقعیت، در خط سیرهایی عمل کرده، که به‌عنوان استعاره به دلایلی غیر از ارزش اولیه‌شان، آنها را مشخص می‌کنند (De Certeau, 1993, p110).

۳-۱-۶- شأن مکانی

شاخص برگزیده شدن و ارزش‌گذاری مکان برتر، بر پایه مرکزیت درونی و تناسب آن به سمت، مرکزیت معنوی و هویتی، است. قائل بودن به شرافت جغرافیایی در این رساله، به معنای ارزش‌گذاری مسکن است. در آیات قرآن، واژگان جنات عدن و جنات رضوان و عتیق[12] دارای چنین ارزش‌گذاری هستند. خانه و سکونت گاه شریف‌تر، جهت زیست و سکنی مردمانی شریف‌تر، ساخته می‌شود و ملاک شرافت، تناسب درونی وضعیت امت درقبال دستورات الهی است. یکی از این راه‌کارها، قرارگیری خانه در نقطه‌ای با پیرامونی مناسب (توبه، آیه ۷۲) است.

شرافت جغرافیایی، دارای شرافت مکان از نظر همسایگی و قرارگیری (وضعیت کالبد بیرونی) و نحوه تنظیم و طراحی فضاهای داخلی و یا فضاهای مرتبط با فضای خارج از خانه است (وضعیت کالبد درونی). آداب خاص برای ورود به جغرافیا، شهر، مکان و بنا که در سوره احزاب، آیه ۵۳ بیان گردیده است، نشان می‌دهد که معماران در طراحی ورود به عنوان نقطه پیوند بین درون و بیرون بنا اهتمام ویژه ای خواهند داشت.

۳-۱-۷- مراتب وجودی معنای مکان:

ذوات الهی در عوالم دنیوی انعکاس یافته و مفاهیم را با این اقانیم[13] می‌توان شناخت. آسمان، زمین و انسان، سه تجلی الهی، دارای ظرفیت‌های متمایز "بودن" هستند و جایی‌که این پرتوهای بودن به هستن منجر شود، مکان پدید می‌آید. اگر زمین را نشانه جغرافیا، انسان را نماینده مفهوم جامعه و آسمان را متافیزیک موضوع بدانیم، می‌توان به ساختاری دست یافت که در آن مکان همواره از مسیر بودن به روند شدن در حرکت است. لذا مکان مفهومی است که از بودن آسمانی به وسیله انسان در مسیر شدن قرار می‌گیرد و در زمین به صورت هستن درک و تعریف می‌شود. انسان و مکان اسلامی، بین دو مفهوم و دو مکان ملک و ملکوت قرار می‌گیرد.

می‌توان مکان را براساس متن فوق به سه وضعیت مکان رفتاری، مکان در شبکه ذهنی و مکان در شبکه اجتماعی، تقسیم نمود. این تقسیم‌بندی را در نمودار زیر تبیین نموده‌ایم. در ادامه به تشریح مکان‌یابی خانه در طبیعت بر اساس آیات قرآن کریم، می‌پردازیم.

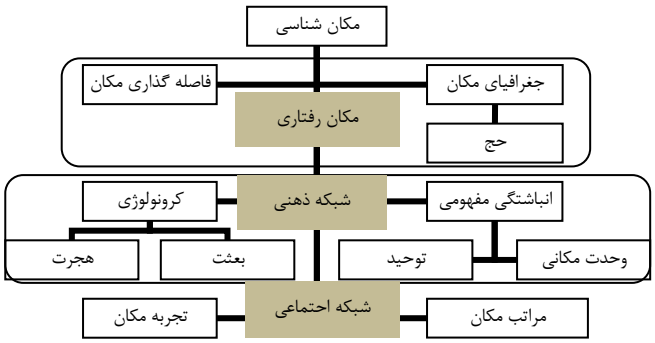

نمودار شماره ۱- توصیف مکان در اندیشه اسلامی، ماخذ: (نگارنده)

۳-۲- شاخص‌های مکان‌یابی خانه در طبیعت براساس آیات قرآن

در ادامه نوشتار تلاش شده تا به شاخص‌هایی در مکان‌یابی خانه براساس موقعیت و همجواری آن با طبیعت[14] دست یابیم.

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22225602.1396.6.21.7.4]

۳-۲-۱- جایگاه خانه در طبیعت

طبیعت محصول دیالکتیک[۱۵] ذهنی انسان و جهان ابژه‌ها است. انسان، پیش از زندگی در شهرها، در طبیعت می‌زیسته است (Andrews, 2003, p5). در دیدگاه اسلامی، طبیعت از طرفی حجاب ظلمانیه و از طرفی جلوه الهی است. سوره‌هایی از قرآن با نام موجود و پدیده‌های طبیعی، نامگذاری شده و در آیاتی جلوه‌های الهی بر پیامبران در صحنه طبیعت شکل می‌گیرد.

اشارات قرآن به موضوع طبیعت، جنبه‌ای دو جهانی و معنایی و کالبدی، دارد. بهشت نمونه‌ای از طبیعت و در قرآن، خانه و مسکن اولیه بشر و اخروی مومنین نامیده می‌شود (البقرة، آیه ۳۵). علاوه بر این، خدا با عبارتی چون شهر طیب، لزوم ارتباط شهر و طبیعت را بیان می‌کند. خدا، شهری را که در طراحی آن باغ و بوستان و به‌طور کلی طبیعت دیده شده باشد را شهر طیب[۱۶] نامیده (تفسیر نور، ذیل آیه ۲۶ نور) و باغی که در ارتباط با سکونت‌گاهی باشد را نعمتی الهی بر می‌شمرد (سبا، آیه ۱۵). پیامبر نیز سه مورد را برای روشنی چشم و دلشادی مسلمان، بیان می‌کند که وابسته به استفاده از طبیعت در شهر و خانه قابل تجسم است (خصال‌صدوق، ج۱، ص۹۲)۱۷. مقدسی بیانی از شهرهای اسلامی اولیه دارد که نشان می‌دهد مسلمین به اهمیت طبیعت پی برده بودند. او می‌نویسد: "مسلمانان خانه را چون مامن اول می‌دانستند و هر خانه‌ای هرچند محقر، آب روان و باغی و بوستانی دارد" (مقدسی، ۱۳۶۳، ص۲۱).

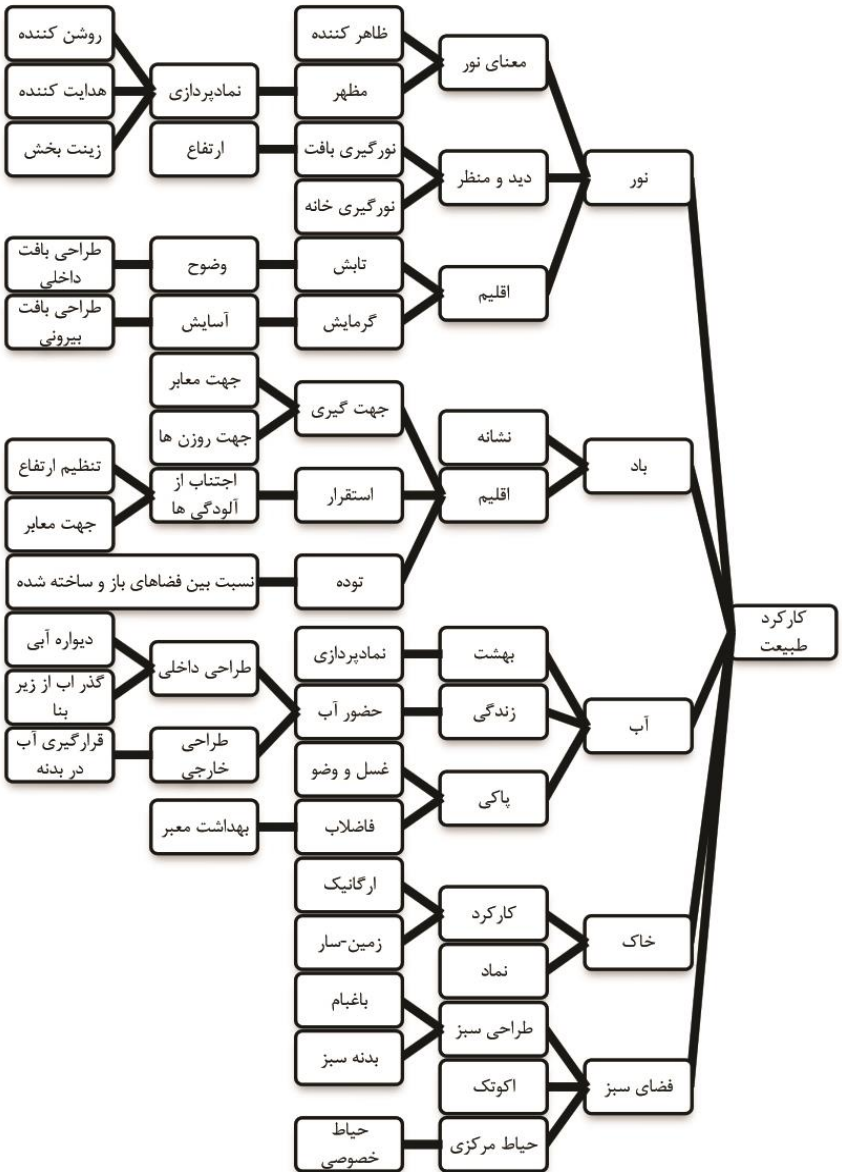

نمودار شماره ۲- ارتباط خانه وطبیعت در بینش اسلام، ماخذ: (نگارنده)

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.23225602.1396.6.21.7.4]

جنبه دیگر نقش طبیعت در مکان‌یابی خانه اسلامی، قرارگیری و زمینه ساخت ۱۸ خانه در بستر آن است. تعبیر طراحی بنای صدق۱۹، گوشزد می‌کند که طراحی باید براساس موقعیت واقعی زمین باشد. لازمه سکونت مطلوب (نور، آیه ۲۶)۲۰، طراحی مطابق با طبیعت (شرایط اقلیمی-زمین‌ساری)، طراحی ارگانیک و پایدار است. لذا یکی از شروط خانه اسلامی در قرآن، آنست که با محیط طبیعی اطراف خود پیوند داشته و با آوردن فضای سبز به درون شهر و خانه، عدم تخریب محیط‌زیست و یا تغییر کاربری باغ برای سکونت، بهره‌گیری و احترام کامل به طبیعت در طراحی و ساخت، را نشان دهد. طراحی براساس و در پیوند با طبیعت (النحل، آیه ۶۸)، ضامن مامن پایدار است. قاعده کلی در طراحی اقلیمی خانه اسلامی، قاعده لاضرر و لاضرار است.

عناصر طبیعت در قرآن، از دو دیدگاه آسایش و آرامش روانی بررسی شده‌اند. این مطلب در نمودار شماره مورد بررسی قرار گرفته است. خانه عنصری مصنوع در نظام هستی است و تبیین رابطه آن در طبیعت، برنامه‌ریزان را در زمینه مکان‌یابی خانه کمک می‌کند (نمودار شماره۲)

۴- شاخص مطلوبیت همسایگی

در راستای تعریف مکان‌یابی و با استناد به تشریح منظر مکانی اسلام، می‌توان چنین پنداشت که اسلام، مولفه‌ها و شاخص‌هایی را در توصیف مکان و مکان‌یابی، در نظر گرفته است. با توجه به تعریف مکان‌یابی، این موضوع می‌باید به الگو و ضابطه‌هایی برسد تا بتواند در یافتن بهترین گزینه کمک کند. می‌توان واحد همسایگی را به عنوان واژه ناظر و حسن همجواری را محور این شاخص‌ها دانست. همجواری با سکونت‌گاه، خانه‌های دیگر و طبیعت پیرامون، موضوعات مورد بحث شاخص‌های ارائه شده است.

با ارائه شاخص‌های به‌دست آمده به دوگروه معماران و اندیشمندان حوزه علوم قرآنی، به روش دلفی سعی گردید تا نتایج را راست‌آزمایی کنیم. یکی از روش های کسب دانش گروهی مورد استفاده، تکنیک دلفی است که فرایندی دارای ساختار برای پیش بینی و کمک به تصمیم گیری در طی راندهای پیمایشی، جمع آوری اطلاعات و در نهایت، اجماع گروهی است.

از این رو با پرسش‌نامه و مصاحبه عمیق، اصول وزن دهی، ارزش‌گذاری و امتیازدهی گردید. تعداد مصاحبه شوندگان در دو گروه ۱۵ نفری تقسیم شده و در طی سه راند اطلاعات پالایش گردید. اعتبار درونی پرسش نامه و متغیرهای مورد سنجش از دید پایایی و روایی سنجیده شد و بر اساس اطلاعات مستخرج از نرم افزار spss آلفای کرونباخ برابر ۰.۸۳ به دست آمد. Sig2 نیز اعداد صفر را نشان می دهد که نشان دهنده همبستگی میان متغیرهاست.

نتایج در نمودار زیر نشان داده شده است. بر طبق این نتایج، گروه اندیشمندان حوزه علوم دینی، بر ظرفیت عبادی سکونت گاه در حوزه بافت و فضای داخلی تاکید داشتند و اساتید معماری توجه خود را بر بافت متمرکز و همجواری با منابع زیستی معطوف داشتند (نمودارشماره۳).

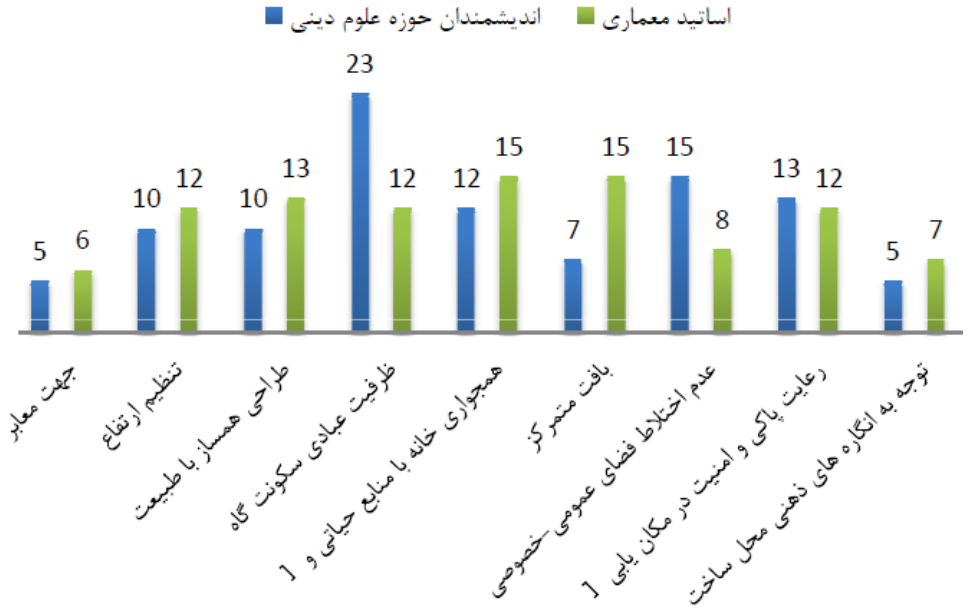

نمودارشماره۳– ارزش‌گذاری گروه متخصصین، ماخذ: (نگارنده)

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22225602.1396.6.21.7.4]

۵- تعیین حوزه نفوذ شاخص های اولویت بندی شده در معماری خانه (اقلیم گرم و خشک ایران)

نگارنده در این بخش تلاش دارد تا با مطالعه و به گزینی خانه های انتخابی از شهرهای مختلف مناطق گرم و خشک ایران به مقایسه داده های خویش با شکل و معنای این خانه ها، بپردازد. در ادامه نوشتار به معرفی اجمالی خانه عرب ها و تشریح تصویری معنا و کالبد آنها می پردازیم.

خانه عرب‌ها، مجموعه‌ای از دو خانه واقع در محله فهادان است. در ادامه به بررسی نوع مکان‌یابی‌های این خانه در مقیاس درونی و همسایگی آن می‌پردازیم. بررسی‌ها براساس اسناد موجود و مشاهده میدانی، انجام پذیرفته است. در ادامه به صحت‌سنجی نتایج در بررسی نخبگان معماری و اندیشمندان حوزه علوم قرآنی می پردازیم. عبادت محوری مکان و ارتباط با طبیعت به عنوان شاخص های اصلی کسب شده، و نیز سایر شاخص‌ها در نمونه موردی استفاده شده، کنکاش گردید. در تصاویر زیر به این موارد اشاره شده است (تصاویر شماره ۱-۱۲).

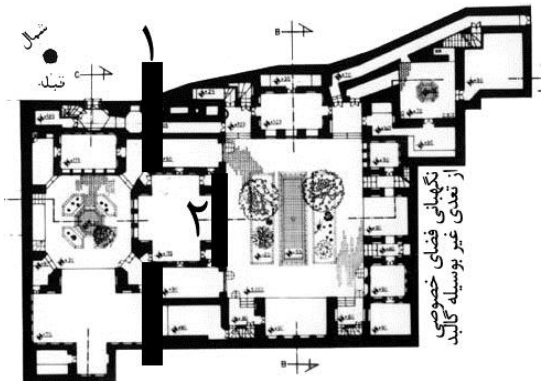

شکل شماره ۱- جداسازی فضای خصوصی و عمومی، ماخذ: (نگارنده)

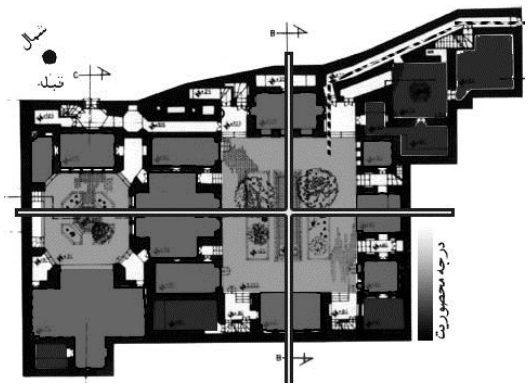

شکل شماره۲- درجه محصوریت بین خصوصی و عمومی در خانه عرب ها، ماخذ: (نگارنده)

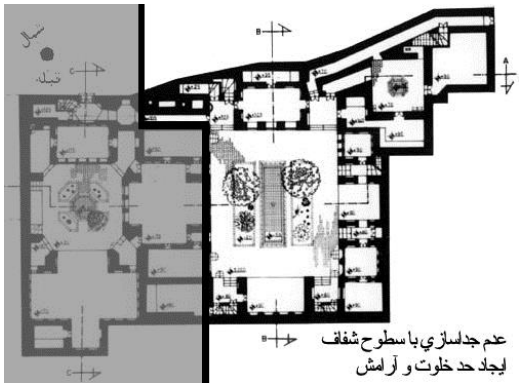

شکل شماره ۳- عدم ایجاد فضاهای شفاف بین بخش عمومی و خصوصی، ماخذ: (نگارنده)

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.23225602.1396.6.21.7.4]

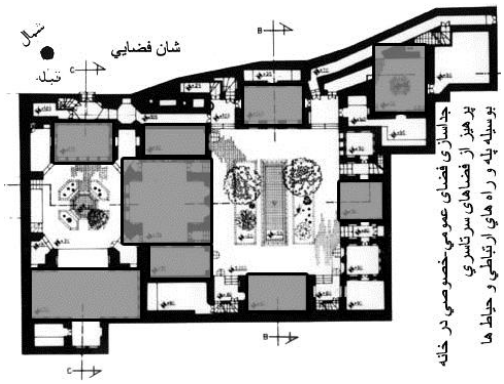

شکل شماره ۴- پرهیز از فضاهای سرتاسری در بین بخش عمومی و خصوصی، ماخذ: (نگارنده)

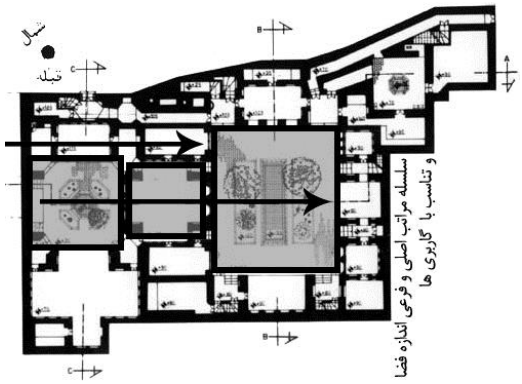

شکل شماره ۵- سلسله مراتب خصوصی و عمومی، ماخذ: (نگارنده)

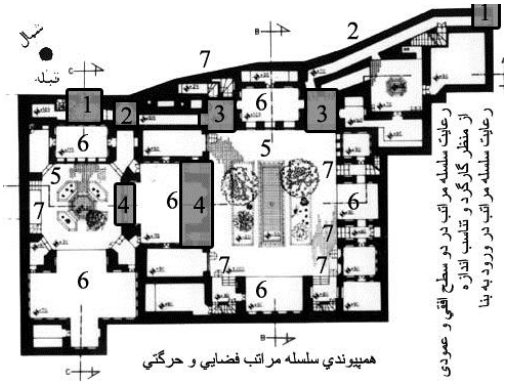

شکل شماره ۶- سلسله مراتب بین بیرون و درون فضاهای خانه، ماخذ: (نگارنده)

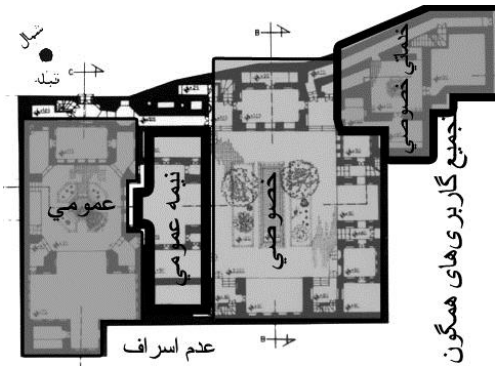

شکل شماره ۷- تجمیع کاربری‌های همگون و تفکیک خصوصی و عمومی، ماخذ: (نگارنده)

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22225602.1396.6.21.7.4]

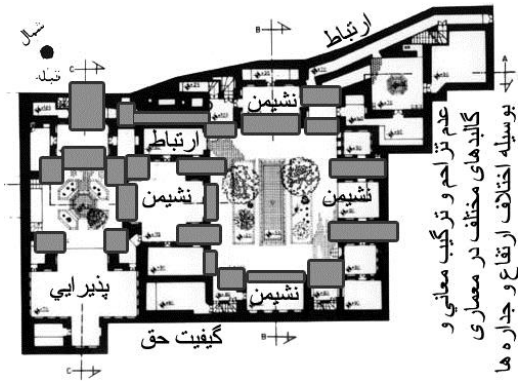

شکل شماره ۸– استفاده از تضاد در معماری جهت ایجاد محرمیت، ماخذ: (نگارنده)

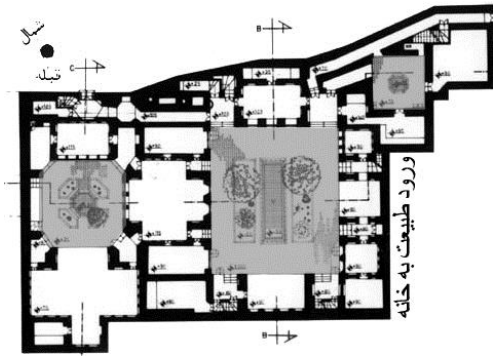

شکل شماره ۹– همنشینی طبیعت و خانه، ماخذ: (نگارنده)

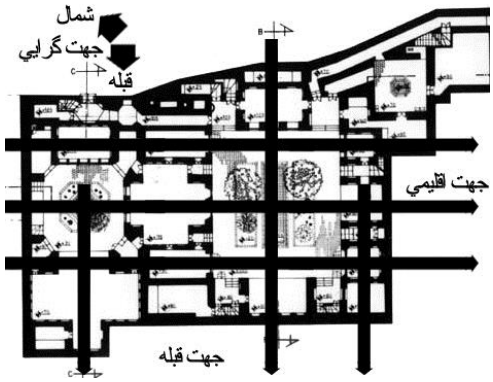

شکل شماره ۱۰– تنظیم جهت گیری بر اساس عبادت و اقلیم، ماخذ: (نگارنده)

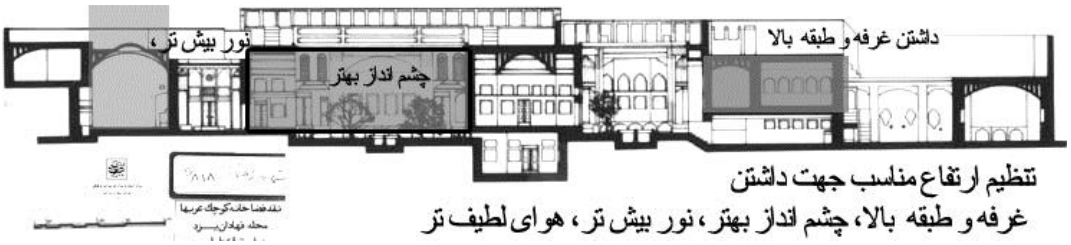

شکل شماره ۱۱– کیفیت فضا منطبق بر عبادت و آسایش اقلیمی، ماخذ: (نگارنده)

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.23225602.1396.6.21.7.4]

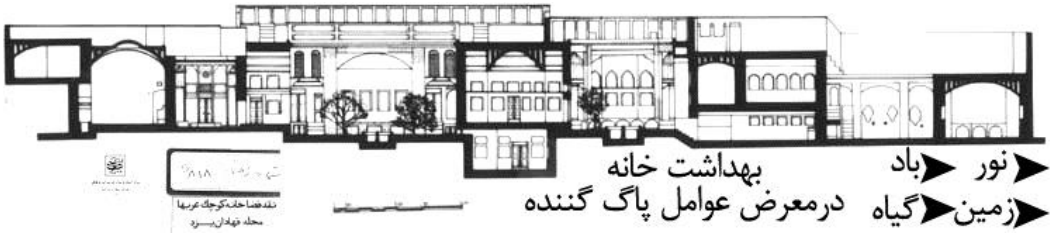

شکل شماره ۱۲- رعایت بهداشت در خانه، ماخذ: (نگارنده)

نتیجه‌گیری

از مجموعه نوشته فوق، می‌توان چنین نتیجه گرفت که مکان در اسلام همواره با دو بعد مادی و معنوی شناخته و ساخته می‌شود. مکان ایده‌آل در اسلام، نیز آنجاست که وحدت‌بخش عناصرسازنده خود باشد. این مفاهیم در قالب نمودار شماره تنظیم گردیده است. بر این اساس مکان در اسلام دارای دو مفهوم همزمان مادی و فرامادی است که تنها در تعادل این دو مفهوم است که مکان الهی پدید می‌آید.

مفاهیم مکان‌شناسی در اسلام، اماکن و ترکیبات مکانی برتر را مطرح می‌سازد که می‌توان از طریق آن مکان‌یابی این نقاط را نیز بازشناساند. همانگونه که دیدیم، این شاخص‌ها در همجواری‌ها و توده خانه، قرارگیری خانه در توده، رابطه خانه و پیرامون چه شهر و چه طبیعت، بررسی گردید (نمودار شماره ۴).

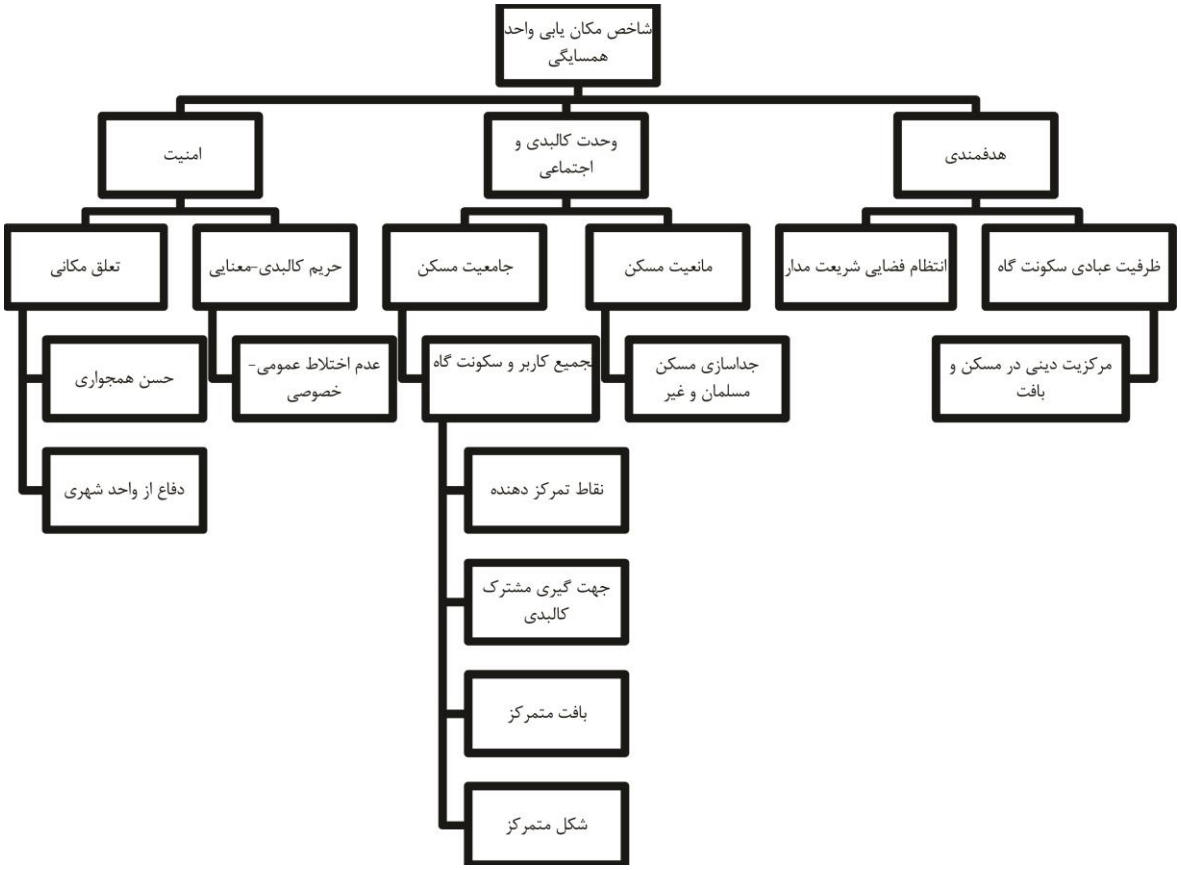

نمودار شماره۴- جهت فضاها به سمت قبله تنظیم گردیده است، ماخذ: (نگارنده)

مفاهیم سه گانه هدفمندی در مکان یابی سکونت گاه، وحدت کالبدی کالبد سکونت گاه و اجتماع انسانی و اصل امنیت در حریم های درون خانه و بین خانه و بافت همسایگی، از مهمترین شاخص های موثر بر مکان یابی خانه در واحد

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22225602.1396.6.21.7.4]

همسایگی است. واحد همسایگی در سکونت گاه و نیز فضاهای درونی یک خانه، بر این اساس مورد ارزیابی قرار گرفت. شاخص‌های مکان‌یابی خانه در یک مجموعه همسایگی، به صورت موارد زیر قابل بیان است.

۱. همجواری خانه با منابع حیاتی و جمعیتی
۲. مکان‌یابی خانه در نقاط با قابلیت توسعه منابع زیرساخت
۳. مکان‌یابی خانه در اماکن اسلامی
۴. تاکید بر کرامت مسلمان (ایجاد محلات براساس سطح طبقه، اقتصاد زمین و ...)
۵. تمرکز و وحدت در توده خانه‌ها
۶. تفکیک فضای سکونتی از کارکردهای خدماتی، اداری، تجاری، اجتماعی و مانند آن.
۷. رعایت پاکی و امنیت در مکان‌یابی خانه
۸. رعایت ولایت مکانی و شان خانه در مکان
۹. رعایت قاعده لاضرر و لا ضرار
۱۰. بهره گیری از طبیعت و عدم تخریب محیط زیست
۱۱. رعایت رابطه همجواری و پیوستگی سه‌گانه طبیعت، خانه و شهر
۱۲. توجه به انگاره‌های ذهنی محل ساخت
۱۳. خانه در کنار مجتمع‌های زیستی و یا منابع حیاتی ایجاد شود (رابطه زمزم و بنای کعبه).
۱۴. وحدت کارکردی در ساخت خانه، و عدم ایجاد پراکندگی گونه‌ها (تمرکز معنایی و شکلی)،
۱۵. ایجاد لایه‌های اجتماعی، خانوادگی، فردی در مکان‌یابی خانه (شبکه اجتماعیات مکان).
۱۶. مکان‌یابی خانه به تناسب مکان برتر همجوار (محل های عبادت و ولایت مکانی)،
۱۷. مکان خانه نباید ایجاد برای دیگران ایجاد ضرر و یا مسلمان را متحمل ضرر کند.
۱۸. در مکان‌یابی خانه، مکان انتخاب‌شده باید فرصت احقاق نیازهای مادی و معنوی مسلمان را به‌دست دهد.

بر این اساس می توان نتیجه گرفت که مکان یابی خانه در واحد همسایگی متکی بر وحدت واحد همسایگی، هدفمندی در ساخت و طراحی و کارکردهای خانه و نیز بکارگیری اصول محرمیت و امنیت درونی و بیرونی در خانه و بافت همسایگی است.

پی‌نوشت‌ها

۱. اگر کسی از شما بپرسد اسلام چیست؟ شما می‌توانید جواب وی را با یک شاهکار اسلامی مانند مسجد کوردوبا، مسجد ابن تولون در قاهره و یا مدرسه‌های سمرقند بدهید (Burckhardt, 1976, p12)

۲. امام علی (ع) جایی خانه را متون مقدس (نهج‌البلاغه، خ ۱۵۳ و ۱۳۳) و در جایی،کره زمین (نهج‌البلاغه، خطبه ۴۵) دانسته است.

۳. در حوزه علوم انسانی و اجتماعی، مدرِک و مدرک، هر دو انسان هستند و موضوع علم خارج از انسان نیست .تلاش در خارج کردن و جدا دانستن موضوع علوم انسانی از انسان امر عبثی است و تنها درون فهمی و درک درونی میتواند در شناخت واقعیت های انسانی کارساز باشد.

۴. مفهوم ابژه فارغ از زمان و مکان

۵. chronology

۶. پیامبران پیشین نیز مانند موسی در کوه و در جایی بلند و یا با ویژگی‌های خاص به رسالت می‌رسند. گویی محل نزول معنا با نوع و خواص مادی مکان نزول رابطه‌ای مستقیم دارد.

۷. هجرت به معنای گسستن پیوند دوستی و همکاری، جدایی، دوری و از جایی به جای دیگر رفتن است.(افریقی،ج۵، ص۲۵۰) معنای آغازین هجرت، گسستن پیوندهای دوستی و دوری گزیدن بوده و سپس به مفهوم راهی‌شدن به‌کار رفته است (HIJRA, in theEncyclopdeia of Islam, P.366.) در آیاتی از قرآن مجید (أنفال/۷۵، ۷۴، ۷۲؛ بقره/۲۱۸، توبه/۲۰؛ نحل/۴۱) هجرت

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.23225602.1396.6.21.7.4]

بسان پلی میان ایمان (گرویدن) و جهاد (پیکار و نبرد برای خدا) ترسیم شده است (Davis, the Westminister. Dictionary of the Bible, P.272)

۸. این مطلب را در آیین شینتو نیز می بینیم.

۹. مکه شهری است که در طول تاریخ حوادث ناامن کننده کمتر به خود دیده (امنیت تکوینی) و نیز خدا فرمان داده که همه انسان ها و حتّی حیوانات در این وادی در امن و امان باشند (امنیّت تشریعی).

۱۰. واد در اصل وادی بوده و به‌معنی بستر رودخانه، یا محل عبور سیلاب‌ها، و دره آمده است.

۱۱. Hypostases

۱۲. به نقل از ارسطو:

"طبیعت شکل یا صورت ماده است ... و صورت در واقع به جای آن که ماده باشد طبیعت است، زیرا یک شی وقتی وجودش متعین می‌گردد که از حالت بالقوه به فعل درآمده باشد" (فرشاد ، ۱۳۶۳).

۱۳. dialectic

۱۴. کلمه طیّب به‌معنی دلپسند و مطلوب است. در قرآن در توصیف مال، ذرّیه، فرزند، کلام، شهر، همسر، غذا و رزق، باد، مسکن، فرشته، درخت و تحیّت آمده است (تفسیر نور، ذیل آیه نور، ۲۶).

۱۵. ثَلَاثَةٌ يَجْلِينَ الْبَصَرَ النَّظَرُ إِلَى الْخُضْرَةِ وَ النَّظَرُ إِلَى الْمَاءِ الْجَارِي وَ النَّظَرُ إِلَى الْوَجْهِ الْحَسَنِ،

سه چیز دلشاد می‌کند آدم را، یکی سبزی است، یکی آب است، یکیش هم شکل زیبا (خصال صدوق، ج۱، ص۹۲)

۱۶. Ground context

۱۷. کلمه صِدق در فرهنگ قرآن، گاه در پی کلماتی می‌آید و مفهومِ شایسته، خوب و مناسب را می‌رساند، مانند:

قَدَم صِدق، مُدخل صِدق، مُخرج صِدق، لِسان صِدق، وَعد الصدق، مَقعد صدق و مُبَوّء صِدق. یعنی صدق و مطابق با واقع بودن، برای همه‌چیز ارزش است. (یونس، ۹۳)

۱۸. خدا؛ مریم و فرزندش مسیح را در سرزمینی مرتفع و دارای آرامش و امنیّت و آب‌گوارا بود، قرار می‌دهد (المومنون، ۵۰)

۱۹. اَلْعَتِيْقُ الْمُتَقَدِّمُ فِي الزَّمانِ أَوِ الْمَكانِ أَوِ الرُّتْبَةِ: عتیق چیزی است که از نظر زمان یا مکان و یا مرتبه متقدم باشد (راغب، مفردات، ذیل واژه)

منابع

- کلینی، م؛ (۱۳۶۵)، الکافی، تهران، دار الکتب الإسلامیهٔ، ۸ جلدی، ج۱، ص ۸۹
- مقدسی، ا، (۱۳۶۳)، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، علینقی منزوی، شرکت مولفان و مترجمان، تهران.
- نهج‌البلاغه، (۱۳۸۸)، گردآوری: سیدرضی، مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه قم
- شیخ صدوق، بی تا، علل الشرایع، ج۲، ص۴۴۶، انتشارات مکتبهٔ الداوری، قم.
- Butterfield, C, (2004), *Faith in Place*, Harvard University Center for the Environment
- Burckhardt, Titus. 1976. *Art of Islam*. London: World of Islam Festival Publishing Company Ltd.
- Benet, f, (1963), the ideology of Islamic foundation, *international journal of comparative sociology*, no.4.
- Montegomory W ,*HIJRA*, in the Encyclopdeia of Islam, New Edition, P.366.
- Davis J, *the Westminister Dictionary of the Bible*, P.272
- Deleuze, G. *A New Archivist*. Foucault. London: Continuum, 1999. 3–20
- Andrews, T, 2003, *Nature-Speak: Signs, Omens and Messages in Nature*, Dragonhawk Publishing - U.S.A
- Bohumil Procházka, A , 1988, *Determinants of Islamic architecture*, Muslim Architecture Research Program,
- De Certeau, M, 1993,*Walking in the City, in the practice of Everyday Life* (S.Rendall, transl.), Berkly: University of California Press, pp.91-110

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-23]

[DOR: 20.1001.1.22225602.1396.6.21.7.4]

– Foucault, M. "*Different Spaces." Aesthetics, method and epistemology. Essential works of Foucault 1954–1984*. Ed. James Faubion. London: Penguin Books, 1998. 175–185

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-23]

[DOR: 20.1001.1.23225602.1396.6.21.7.4]